

نقدی بر بود و نمود سخن (متن ادبی، بافتار اجتماعی و تاریخ ادبیات)

احمد کریمی حکاک. تهران: نشر نامک، ۱۳۹۴. چاپ نخست، ۶۴۰ صفحه.

عبدالرسول شاکری^۱

کتاب بود و نمود سخن مجموعه‌ای از مقاله و سخنرانی‌های دکتر احمد کریمی حکاک است که از سال ۱۳۶۷ تا ۱۳۸۵ به زبان فارسی منتشر شده است. البته، یکی از مقالات، «گفتار درباره بعضی مستفرنگان و فرنگان»، نوشته‌ای است از محمدجعفر محبوب در نقد یکی از مقالات نویسنده کتاب با عنوان پشت رنگ‌های خزان: زبان شعر فارسی در هند و یک مقاله نیز با عنوان «زادگاه زاینده در رؤیای مسافر کوچیده از وطن: تحلیلی از سه اثر شاهرخ مسکوب»، بخشی از کتابی منتشر نشده از نویسنده، با عنوان *Writing Home: Iranian Expatriate Literature in a Historical Perspective* است. مقاله «تاریخچه ترجمه در ایران» را نیز مجدالدین کیوانی به فارسی ترجمه و در فصلنامه مترجم منتشر کرده است. گفتنی است هیچ‌یک از مقالات این مجموعه، به‌جز ترجمه یادشده، پیش از این در ایران منتشر نشده است. کتاب با یادداشتی از نویسنده با عنوان سخن نخست آغاز می‌شود و با پیش‌گفتاری ۳۳ صفحه‌ای ادامه می‌یابد. نویسنده، در این پیش‌گفتار، چکیده‌وار توضیحاتی درباره هر یک از مقالات کتاب به دست داده است.

به نظر می‌رسد عنوان فرعی کتاب، متن ادبی، بافتار اجتماعی و تاریخ ادبیات، موضوع و درونمایه کتاب را آشکارا بیان می‌کند. در نظر داشتن بافتار اجتماعی در مطالعات ادبی را می‌توان بن‌مایه همه مقالات این کتاب دانست. ارتباط متن ادبی و بافتار اجتماعی، موضوعی است که در مطالعات ادبی چند دهه اخیر تا اندازه زیادی نادیده گرفته شده است. پیش‌گفتار نویسنده، افزون بر توضیح مطالب بدنه اصلی کتاب، حاوی نظریه درخشانی درباره ادبیات فارسی است که به مخاطب اعلام می‌کند، مطالب پیش روی او در چه زمینه‌ای باید خوانده و فهم شوند. نخست اینکه نویسنده درباره «مقوله حاکم» بر نگارش این مقالات، ارتباط این متن‌ها با زمان آفریش و همچنین زمان خوانده شدن را گوشزد می‌کند

۱. استادیار سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).

و سپس اعلام می‌کند «ادب هزار و صد ساله زبان فارسی نقشی یگانه در شکل دادن به زندگی اجتماع فارسی‌زبانان در ادوار پی‌درپی و به‌ویژه ایرانیان در دو قرن اخیر ایفا کرده است» (ص ۷). و سپس به نقش نمادین ادبیات در دهه اخیر اشاره می‌کند و معتقد است «مجادلاتی که درباره ادبیات و نقش اجتماعی و سیاسی آن در بین نخبگان شکل گرفت «ادبیات فارسی را به جایگزین نمادینی بدل کرد که ایرانیان تنگناهای روانی، مشکلات معیشتی و موانع سیاسی خود را در چارچوب آن مطرح کردند» (ص ۸). و بدین ترتیب، به‌درستی، نتیجه می‌گیرد که چنین انگاره‌ای نه تنها آفرینش متون ادبی بلکه خوانش این متون را نیز تحت تأثیر قرار داده است. بر پایه چنین نظریه‌ای است که مقالات کتاب نوشته شده‌اند و بر همین اساس می‌توان عمده این مطالعه و بررسی درباره ادبیات فارسی و مقولات مربوط به آن را از اغلب مطالعات مشابه در کشورمان متمایز کرد، مطالعاتی که یا صرفاً به مباحث زیبایی‌شناختی یا معنایی متن در قالبی سنتی می‌پردازند یا به رغم اشاره به نظریه‌های مدرن یا بهره‌گیری نسبی از این نظریه‌ها، متن را به شکلی بسیار مکانیکی و دور از ارتباط آن با بافتار اجتماعی، به اصطلاح، تحلیل می‌کنند. برخی دیگر از مطالعات نیز به‌رغم توجه به رابطه متن و بافتار اجتماعی، در دام پیچیده‌نویسی و ابهام‌گویی افتاده است. خوشبختانه، این کتاب، با وجود آشنایی نویسنده با تازه‌ترین نظریه‌های ادبی، به زبانی علمی و ساده و بسیار رسا نوشته شده است و در یکایک مقالات، کوشیده شده، مسئله‌ای اجتماعی مطرح شود، حتی در موضوعاتی که در نگاه اول ممکن است هیچ ارتباطی به جامعه نداشته باشد.

عنوان کتاب، بود و نمود سخن: متن ادبی، بافتار اجتماعی و تاریخ ادبیات، با دقت انتخاب شده چون اگر همه مقالات را به سه دسته تقسیم کنیم، عنوان فرعی، معرف محتوای آن‌ها خواهد بود. عنوان مقالات نیز، به همین صورت، با دقت انتخاب شده است.

چنان‌که گفتیم، این کتاب بیست مقاله را شامل می‌شود. همان‌گونه که نویسنده نیز گفته است، مقاله‌ها بر اساس «فرایندهای تاریخی، روندهای اجتماعی و متون ادبی» که بررسی و تحلیل شده، مرتب شده است. سه مقاله نخست، «نژاد، مذهب، زبان: تأملی در سه انگاره قومیت در ایران»، «مرغ جان و جهان: سیمای سیمرغ در شاهنامه و منطق‌الطیر»، «ادب، اخلاق، اندرز: درباره سه مفهوم در فرهنگ ایران»، به تاریخ ادبیات کشوران مربوط می‌شود و نمود مفاهیمی بنیادین را در ادبیات دوره‌هایی مشخص، تحلیل می‌کند. پنج مقاله بعدی عبارتند از: «پشت رنگ‌های خزان: زبان شعر فارسی در هند»، «یاوه‌سرایان، هرزه‌درایان و شاعران: تحلیلی از سیر پیدایش مقال [گفتمان] تجدد در شعر فارسی»، «ادوارد براون و مسئله اعتبار تاریخی»، «پروین اعتصامی، شاعری نوآور: تحلیلی از شعر

جولای خدا» و «مطبوعات ایران در برابر سانسور از ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ ش». در مقالات یادشده، بر مسائل تجدد در ادبیات فارسی تمرکز شده است. در مقاله «یک تجریش است و همین آقا: تحلیلی از «کیدالختین»، اثر سیمین دانشور»، همان‌گونه که نویسنده گفته‌است، با «تمرکز بر متون ادبی مشخص» توجه به خصیصه «اجتماعی و تاریخی ادبیات» پی گرفته می‌شود. در سه مقاله بعدی، «از درستی جنگ تا ناشکیبایی جان: چشم در چشم مردی که شلوار تاخورده دارد»، «مکان تکاپو، امکان تکامل: تحلیلی از دل فولاد اثر منیرو روانی‌پور» و «نگاهی بر موفق‌ترین رمان ایرانی دهه ۱۳۷۰ ش»، روند تحلیل متونی مشخص، با توجه به بافتار اجتماعی، ادامه می‌یابد. دو مقاله بعدی عبارتند از: «احمد شاملو، شاعری ماندگار» و «ایکار و پرومته: یادی از احمد شاملو و فریبون مشیری». در مقاله نخست، با تمرکز بر ماندگارترین شعرهای شاملو، هیچ‌یک از فعالیت‌های دیگر او از جمله در زمینه تصحیح، ترجمه و مطالعات فرهنگ عامه درخور توجه نیست. در مقاله دوم، به تفاوت و تمایز همیشگی مخاطبان و طرفداران شعر شاملو و شعر مشیری پرداخته و بر این باور است که مخاطبان شعر شاملو نخبگان و مخاطبان شعر مشیری عوام هستند و طرفداران شعر این دو شاعر جمع ناشدنی‌اند و از رهگذر این بحث به تفاوت‌های شعر این دو شاعر می‌پردازد.

از آنجا که کتاب به‌صورت مجموعه‌مقالات است نمی‌تواند به‌طور خاص برای یک سرفصل دانشگاهی مشخص به‌کار رود اما کتابی است فرادرسی که عمده مخاطبان آن، استادان، پژوهش‌گران و دانشجویان رشته ادبیات هستند. به‌عنوان منبعی فرادرسی می‌تواند برای سرفصل نظریه‌ها و نقد ادبی (درس پایه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی)، کلیات نقد ادبی (دوره کارشناسی زبان و ادبیات)، تاریخ ادبیات معاصر (کارشناسی زبان و ادبیات فارسی) مفید باشد. همچنین برای درس‌های مربوط به تحلیل متن و تاریخ ترجمه نیز مفید است. اغلب مقالات با دیدگاهی میان‌رشته‌ای نوشته شده است. در نتیجه، برای آن دسته از پژوهشگران رشته ادبیات فارسی که علاقه‌مند به این‌گونه مطالعات هستند نیز آموزنده است.

از نظر ظاهری، حروف‌نگاری و طرح جلد ایرادی در کتاب دیده نمی‌شود. صفحه‌آرایی کتاب، اگرچه ساده است، می‌توانست بهتر از این باشد. مهم‌ترین ایراد این کتاب به مسئله زبان و به بیانی روشن‌تر، طول جمله‌ها مربوط می‌شود. احتمالاً به دلیل آشنایی نویسنده به زبان انگلیسی و مطالعه و نگارش به این زبان، جمله‌های فارسی در این مجموعه‌مقالات نیز بیش از اندازه طولانی است. میانگین طول جمله‌ها چهار سطر است و بی‌درپی جمله‌های فراوانی را می‌بینیم که در هم لانه‌گذاری کرده‌اند. بخش عمده‌ای از این ایراد، متوجه نویسنده است و بخشی دیگر به تطور زبان فارسی می‌تواند

مربوط باشد که تجربه کاربران و نویسندگان به این زبان در طولانی کردن جمله‌ها بسیار اندک است. این سبک نوشتن، به این دلیل که فعل در زبان فارسی در آخر جمله می‌آید، خواندن آسان متن را در جاهایی دشوار می‌کند، این مشکل در مقالات این کتاب نمود یافته است.